

LUND UNIVERSITY

Trykkefriheden og censurens institutionelle kontinuitet

Jacob Bøcher og Willads Borchsenius 1774-1777

Jakobsen, Jesper

Published in:

Arr : idéhistorisk tidsskrift

2023

Document Version:

Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Jakobsen, J. (2023). Trykkefriheden og censurens institutionelle kontinuitet: Jacob Bøcher og Willads Borchsenius 1774-1777. Arr : *idéhistorisk tidsskrift*, 35(2), 35-49.

Total number of authors:

1

Creative Commons License:

CC BY

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Jesper Jakobsen

Trykkefriheden og censurens institutionelle kontinuitet

Jacob Bøcher og Willads Borchsenius 1774–1777

Da Johann Friedrich Struensee i april 1772 blev henrettet, blev der sat et endegyldigt punktum for knap 16 måneders politiske reformer og eksperimenter i et af Europas dengang mest autokratiske enevældige stater. Omstændighederne omkring trykkefriheden, et af Struenseetidens mest radikale eksperimenter, var dog fortsat uafklarede. Ophævelsen af kravene om forhåndscensur af manuskripter og indførslen af lovsikret trykkefrihed peger umiddelbart frem imod det 19. århundredes liberale forfatninger hvilket selvsagt var svært foreneligt med den enevældige styreform. Allerede i 1771 præciseredes det at trykkefriheden ikke måtte misbruges til at overtræde andre borgerlige love, og i 1773 blev der sat punktum for trykkefrihedsperioden (1770–73) da trykkefriheden yderligere blev indsnævret med en række straffe-

retlige bestemmelser og præciseringer af hvad aviserne ikke måtte bringe. Selvom princippet om trykkefrihed fastholdtes århundredet ud, var regeringens forhold til trykkefriheden ambivalent, og styret udstedte jævnligt forbud mod allerede trykte skrifter, uddelte bøder for indlæg i aviser mens endnu utrykte skrifter blev standset hvilket per definition må forstås som fortsat udøvelse af forhåndscensur.¹

De senere års forskning i tidlig moderne forhåndscensur, efterhåndscensur, selvcensur og bogforbud har peget på det der med historikeren Daniel Bellingradts formulering kan sammenfattes som en »modsatning mellem censurens normer og realiteter.«² I Danmark-Norge kendes eksempler fra før 1770 på stiltiende tolerance over for manuskripter der ikke censureredes i nøjagtig overensstemmelse med reglerne

A-16

□

1774

og bøger der importeredes selvom de var kontroversielle.³ Selv Frankrig der havde 1700-tallets måske mest sofistikerede censurregime formåede ikke at etablere effektiv kontrol over produktion, import og salg af trykte skrifter. Storbritannien havde afskaffet forhåndscensur i 1695, men der eksisterede fortsat en aktiv censur i form af bogforbud, og der er eksempler på afsigelse af dødsdomme på grund af publikationer. Jens Arup Seip påpegede i 1958 en uoverensstemmelse mellem norm og praksis i forhold til den offentlige opinion i det sene 1700-tals Danmark-Norge. Han argumenterede for at den udbredte forestilling om borgerlig medindflydelse på den førte politik blot var en illusion der blev holdt i live fordi den på ene side bekræftede borgerskabet i dets syn på egen indflydelse mens den for kongemagten fungerede som en apologi for ikke at give borgerskabet reel medindflydelse under påskud af at det allerede havde det.⁴ For forfattere, bogtrykkere og forlaggere medførte kombinationen af formel trykkefrihed og situationsbunden repression i tiden efter trykkefrihedsperioden (1770–73) en permanent usikkerhed om grænserne for hvad der kunne tillades indenfor rammerne af den formelt set endnu gældende trykkefrihed. Samtidig førte det også til usikkerhed blandt myndigheder om hvordan og på hvilket juridisk grundlag uønskede skrifter om nødvendigt kunne standes og eventuelt forbydes.

Denne artikel undersøger legitimitetsgrundlagene og procedurerne bag den fortsatte praktisering af forhåndscensur og bogforbud i årene efter trykkefrihedsperioden. Først med udsendelsen af trykkefrihedsforordningen 27. september 1799 blev der etableret et rammeværk der juridisk definerede hvad der måtte trykkes og hvordan overtrædelser skulle straffes. Indtil da blev trykkefrihedens grænser defineret i praksis på baggrund af tiltag mod specifikke skrifter. Omdrejningspunkter for denne artikel er derfor to bogforbud der blev udstedt i henholdsvis 1774 og 1777, altså i den periode frem til statskuppet i 1784 der til tider benævnes Guldbergtiden efter kabinetssekretær Ove Høgh-Guldberg (1731–1808). Det er en periode præget af genoprettelse efter Struenseetidens politiske eksperimenter, og hvor genindførslen af kravet om forhåndscensur fortsat indgik i regeringens overvejelser. Det første forbud var rettet mod en oversættelse af et tysk teologisk værk som degnen i Risør i Syd Norge, Jacob Bøcher (1737–1787), offentligt bekendtgjorde at han agtede at oversætte. Skriftet blev hurtigt identificeret som et kontroversielt tysksproget teologisk værk, og i slutningen

af året udstedtes der et forbud mod at oversætte og trykke bogen.⁵ Det andet var et originalt dansk værk skrevet af den fynske sognepræst Willads Borchsenius (1739–1778 – se også Sveinung Nass's bidrag til dette nummer) som biskoppen i Odense forbød, så snart den blev sat til salg.

I det følgende vil jeg argumentere for at forhåndscensur efter 1773 fortsat var et vilkår for publikation i Danmark-Norge, både fordi den stadig indgik i regeringens bestræbelser på at kontrollere salg og spredning af religiøse/teologiske skrifter, men også fordi den århundred gamle praksis havde internaliseret sig i aktørerne. Som vi skal se, kom dette til udtryk i både teoretisk legitimering af forbud og i praksis. Udgangspunktet for begge de to cases er: Hvilken rolle spillede henholdsvis trykkefrihed og forhåndscensur for manuskripterens forberedelse til at blive trykt? Hvordan legitimerede myndighederne forhåndscensur og forbud af trykte skrifter? Begge bøger faldt ind under den brede kategori af religiøse/teologiske skrifter, og det var derfor de samme institutioner og legitimitetsgrundlag der lå til grund for begge processer. Det havde ingen betydning at der var tale om henholdsvis en oversættelse og et originalt dansk værk. Juridisk set skelnede myndighederne ikke mellem om et skrift var originalt eller oversat, hverken i henhold til forordningen om ophavsret til trykte skrifter 7. januar 1741 eller i henhold til Danske/Norske Lovs bestemmelser om ansvaret for trykte skrifers indhold.

Censur

I løbet af bogtrykkerkunstens første århundrede implementeredes overalt i Europa forskellige former for censur der på papiret fremstod som effektive redskaber for markeds- og meningskontrol.⁶ I Danmark-Norge havde Københavns Universitet siden reformationstiden været knudepunkt for den påbudte forhåndsgodkendelse. Indtil september 1770 skulle alle manuskripter godkendes af en dekan ved et af Københavns Universitets fire fakulteter afhængig af det enkelte manuskript. Først når manuskriptet var sendt fra forfatteren/oversætteren/bogtrykkeren til universitetet og derefter tilbage til bogtrykkeren med censurs godkendelse, kunne skriftet trykkes.

Robert Darnton har i sin skoleledende forskning i bogmarked og censur vist at censur aldrig bare er censur. I bogen *Censors at Work* fra 2014 sammenligner han forhåndscensur

i henholdsvis Frankrig før 1789 og det tidligere Østtyskland indtil 1989. Hvor den i det prærevolutionære Frankrig både havde en opbyggelig og repressiv funktion, var den i det 20. århundredes Østtyskland et rendyrket instrument for politisk undertrykkelse. Forhåndscensurens funktion i Danmark-Norge var heller ikke kun repressiv, men også kvalitetsopretholdende. Fra det teologiske fakultets bevarede censurprotokol ved vi at censorerne ofte udsatte manuskripterne for en redaktionel bearbejdelse der inkluderede sproglig og stilistisk optimering. Der er eksempler på at forfattere kun måtte lade manuskripter trykke på betingelse af omfattende sproglig korrektion. Andre skrifter blev afvist fordi de blev betegnet som direkte kontroversielle. Det fik dog ikke andre konsekvenser for forfatteren/oversætteren end at manuskriptet blev leveret tilbage og måtte hensesynges i skrivbordsskuffen.⁷

I praksis var opmærksomheden især rettet mod originale danske skrifter og oversættelser til dansk, hvorimod udenlandske originalværker synes at være importeret og solgt uden større hindringer. Der var efter alt at dømme også tendens til at se igennem fingre med viser og folkelige småtryk der blev trykt uden formel godkendelse, hvorimod teologiske og religiøse skrifter var genstand for stor bevågenhed, og kravene til disse skrifers censur var mere omfattende. Inden teologiske og religiøse manuskripter blev sendt til universitetet, skulle de først forevises til den regionale biskop, og fra 1737 fik Generalkirkeinspektionskollegiet (herefter Kirkekollegiet) til ansvar at fungere som overcensur af de manuskripter som var blevet godkendt af det teologiske fakultet. Kollegiet fik også særligt ansvar for at såkaldte teologiske stridsskrifter ikke blev trykt uden dets godkendelse.⁸

I september 1770 blev dette omfattende krav om forhåndscensur afløst af ubegrænset trykkefrihed hvorefter bogcensuren i de efterfølgende år blev reorganiseret i overensstemmelse med princippet om eftercensur. Samtidig blev publikationsvilkårene for publicister og bogtrykkere langt fra København forbedret fordi de ikke længere var nødsaget til at sende manuskripterne til København. Den grundlæggende juridiske hjemmel bag repression af forfattere, bogtrykkere og avisudgivere var helt frem til 1799 Struensees reskript 7. oktober 1771 der bestemte at »enhver Author, som skriver noget [skal, jf] være ansvarlig for at saadant ikke strider imod de nu værende Love og Forordninger.«⁹ Reskriptet forholdt sig udelukkende til allerede trykte skrifter, og i

foråret 1772 initierede Guldbergstyret det juridiske forarbejde til en forordning der sigtede mod en genindførsel af forhåndscensuren. Trods fremskredne forberedelser blev forhåndscensuren ikke formelt genindført, men 20. oktober 1773 blev Københavns politimester og tilsvarende myndigheder bemyndiget til at anklage og dømme udgivere af aviser og ugeblade hvis de indførte noget som ifølge reskriptet ikke måtte indføres.¹⁰

Situationen ved udgangen af 1773 var altså den at forhåndscensuren forblev afskaffet, men om end der var etableret et juridisk og bureaukratisk apparat til at regulere indholdet i aviser og eventuelt straffe udgiverne, blev indgreb mod bøger og pamfletter fortsat håndhævet med hjemmel i reskriptet 7. oktober 1771 der vel at mærke kun forholdt sig til skrifter som allerede var trykt. Det medførte en mere fleksibel tilgang til censur. Universitetets professorer blev befriet fra den betydelige arbejdsbyrde det var at granske, forbedre og forbyde manuskripter hvilket de med jævne mellemrum havde beklaget sig over i årtierne frem mod 1770.¹¹ Risikoen for at blive idømt inappellable bøder og få konfiskeret oplag har formentlig også virket som et effektivt incitament til selvensur. Kommissionssagen i 1772 mod Christian Thura (1730–1787), forfatteren til *Den Patriotiske Sandsiger* som var en kras religiøst motiveret kritik af de politiske forhold, tjente ikke blot som eksempel til advarsel for hvad der kunne vente forfattere der utilsigtet overskred grænsen for regeringens tolerance, men demonstrerede samtidig lav tolerance over for skrifter der enten afveg fra den officielle kirkelige linje eller anfægtede religiøse forhold i riget.¹²

Bogtrykkervirksomhed hørte til blandt de mest sofistikerede og investeringstunge brancher i det forindustrielle Europa, og en rentabel forretning afhang derfor af gode afsætningsmuligheder og af gode handelsforbindelser så der kunne skaffes papir og andre råvarer.¹³ Afskaffelsen af kravet om forhåndscensur gjorde det betydeligt lettere for bogtrykkere at etablere en profitabel forretningsmodel langt fra København. Bogproduktionens øgede geografiske spredning introducerede nye problemstillinger fordi kontroversielle bøger nu potentielt kunne forfattes, oversættes og trykkes af bogtrykkere fjernt fra centraladministrationen i København. Sådan en situation opstod i 1774, da sognepræsten i en sydorsk landsby blev bekendt med at den lokale degn og skoleholder var i færd med at oversætte et dybt kontroversielt religiøst værk til dansk.

Undergrundslitteratur og officielt marked

I marts 1774 skrev præsten Hans Speilberg (1713–1792) i Øster Risor til biskop Ole Tidemand (1710–1778) i Kristiansand at han var blevet opmærksom på en nyligt udsendt prænumeraionsplan der bekendtgjorde en plan om at trykke et skrift, som han vurderede ikke blot »str[ed] mod vor Kirkes Symboliske Bøger«, men tilligemed havde potentiale til at »Forsaae Tvistighed og Schrupel i den uforandrede Augsburgiske Confessions Troe og Religion«. ¹⁴ Der var tale om en oversættelse hvis fulde titel var *Guds fuldkomne opnaaede Maal og Oymærke i at oprette igen alt hvad ved Adam er styrret i Synd, Død, Helvede og den evige Fordommelse, der i Enfoldighed og Tydelighed, saa vel af de Guddommelige Egenskaber, som og af mangfoldige Stæder i den hellige Skrift til enhver fluttige Ransagelse, er forstillet af en Sandheds Elsker i det Tydske Sprog* (Herefter forkortet til: *Guds fuldkomne opnaaede Maal*). ¹⁵ Bogen var som ovenfor nævnt en oversættelse af et tysksproget skrift forfattet af den holstenske teolog og gejstlige Peter Hansen. Centralt i bogen stod den såkaldte *apokatastasis*-lære der i grove træk indebar tanken om at Gud ikke ville foretage en selektion mellem syndere og ikke-syndere, og selv mordere og gudsbespottere kunne opnå Guds endelige frelse efter dette liv. ¹⁶

Bogen kunne potentielt eliminere frygten for at Gud ville straffe syndere efter døden og dermed udvande religionens socialdisciplinerende effekt der jo ellers var en hjørnestein i opretholdelsen af det autoritære hierarkiske standssamfund. ¹⁷ Ikke nok med at den lære som den agiterede for overflødiggjorde de kirkelige institutioner, men ildesindede og umoralske mennesker kunne også spores til at voldtage, plyndre og myrde uden frygt for Guds straf. Den bog som indbyggerne i Sydnorge i vinteren 1774 blev indbudt til at prænumerere på udgjorde dermed en potentiel bombe under den samfundsmæssige orden og sammenhængskraft.

Det er uvist præcist hvordan bogen fandt vej til Risor. Af den offentliggjorte publikationsplan fremgik det at skriftets oversætter var Jacob Bøcher, en student fra Kristiansands skole, som siden 1760 havde været tilknyttet Risor kirke som degn og kateket. ¹⁸ Senere forklarede Bøcher at den tyske original tilhørte en lokal tolder som han kaldte Beyer, og da tolderen ikke selv var i stand til at læse tysk havde han bedt Bøcher om hjælp til at oversætte den. På trods af århundreders religiøs indoktrinering gennem prædikener, konfirmationer og skolegang fandtes der overalt i det vidstrakte rige

små cirkler af religiøse minoriteter. I f.eks. Altona var der religionsfrihed der betød at både jøder, katolikker, reformerte og herrnhutere frit kunne bo og praktisere deres tro, men uden for de få religiøse fristæder var religiøse minoriteter henvist til undergrunden. Norge var i den sammenhæng ingen undtagelse. Herrnhutiske og tilsvarende vækkelsesmiljøer havde konsolideret sig siden 1730'erne, og gennem 1700-tallet kendes eksempler på subversive religiøse tekster som cirkulerede i minoritetsmiljøer. ¹⁹ Det er altså rimeligt at antage at der var tale om et religiøst undergrundsskrift der i Bøchers oversættelse nu befandt sig på tærsklen til det officielle bogmarked.

Bøcher, som tydeligt må have fornemmet at han var kommet i problemer, understregede i en redegørelse til provst Speilberg at han ikke delte de tanker som kom til udtryk i skriftet, og at han alene havde handlet på Beyers foranledning, der »paa Grund af Trykke-Friheden var [...] af den Formening at det kunde trykkes«. ²⁰ Provst Speilberg involverede derfor sin nærmeste overordnede, biskop Tidemand i Kristiansand.

Proces og legitimering af forhåndscensur

I korrespondancen mellem Tidemand, Danske Kancelli og Københavns Universitet kan man følge etableringen af argumenter for situationsbestemt behov for forhåndscensur der igen kan opdeles i to delkomponenter: et juridisk argument og et argument baseret på den skade *Guds fuldkomne opnaaede Maal* kunne forvolde hvis den cirkulerede i offentligheden.

Et centralt indledende spørgsmål var med hvilken ret man kunne forbyde denne oversættelse der ud fra alle parametre åbenlyst ikke burde trykkes. Hvis *Guds fuldkomne opnaaede Maal* allerede var trykt, var det forholdsvist ukompliceret at forbyde bogen da den konfiskeres og forbydes med hjemmel i reskriptet 7. oktober 1771, men reskriptet talte kun om skrifter der allerede var trykt, og det var oversættelsen endnu ikke. Spørgsmålet blev derfor hvordan man skulle begrunde forhåndscensur af en endnu utrykt oversættelse, når loven sagde at der var trykkefrihed.

Allerede Speilberg lagde i sit brev til Tidemand vægt på at *Guds fuldkomne opnaaede Maal* stred imod kirkens lære og havde potentiale til at undergrave troens fundament. Som begrundelse for at involvere Tidemand pegede han desuden

på sin forpligtelser i forhold til teologiske bøgernes udbredelse som de fremgik af artikel et og tre i Danske Lovs bestemmelser om bøger og almanakker (DL.2.20). ²¹ Den formelle procedure, at manuskriptet skulle godkendes af biskop og det teologiske fakultet, var ophævet med Struensees trykkefrihedsreskript, men alligevel refererede Speilberg specifikt til disse bestemmelser, og inddragelsen af biskoppen var dermed i overensstemmelse med den traditionelle fremgangsmåde for den slags sager. Blot fire år tidligere ville Biskop Tidemand have været forpligtiget til at læse manuskriptet til den danske oversættelse og på den baggrund meddele sin betænkning om hvorvidt det var egnet til at blive trykt og publikationsprocessen efter alt at domme være sluttet her, men nu kunne Tidemand blot konstatere at han ikke var bemyndiget til at foretage sig noget »da den i lands Lovens befalede Tour og Censur ey alleneste er bleven ophævet for medelst kongelige Rescript af 14 September 1770«. ²² Han ekspederede derfor straks sagen videre til Danske Kancelli i København. Tidemand påpegede desuden at reskriptet 7. oktober 1771 »slet intet indeholder der kan berettig mig, paa embeds Vegne at gjøre noget formeligt forbud imod berørte Skriftes Aftrykning, ey at tale om, at her i Stifet findes intet Bogtrykkerie, og det i Christiania har intet med mig at gjøre«. ²³ Den sidste del skal formentlig forstås som en hentydning til at han så sig bemyndiget til at standse skriftets salg så snart det var trykt såfremt det var blevet trykt i hans stift, men efter 1770 havde han igen beføjelser til at stoppe trykningen af en radikalpietisk bog der blev tillagt potentiale til at ryste fundamentet under statskirken.

Den usikkerhed omkring proceduren og legitimitetsgrundlaget som kommer til udtryk hos provst Speilberg og Biskop Tidemand afspejles også i den måde centraladministrationen i København håndterede sagen på. Forordningen 1. oktober 1737 bestemte at »ingen Theologiske Strid-Skrifter« der behandlede nogen for »opkommen Controvers« inden for kirken måtte trykkes eller sælges førend Kirkekollegiet »først dertil have givet deres skriftlige Minde«. ²⁴ Alligevel rummer de bevarede kilder ingen spor af overvejelser om at inddrage Kirkekollegiet i sagens videre forløb. I stedet landede sagen i slutningen af marts 1774 hos Bolle Willum Luxdorph (1716–1788) i Danske Kancelli i København som umiddelbart eftereksperederede den videre til det teologiske fakultet ved Københavns Universitet hvor det tilfaldt professor Peder Holm (1706–1777) at udfærdige en betænkning

til kancelliets videre resolution. ²⁵ Den aldrende professor var en erfaren censor og havde siden 1740'erne været en central aktør i fakultetets forhåndscensur.

Professor Holms skriftlige erklæring var baseret på en læsning af den tyske original som efter alt at domme var tilgængelig i København. Hans argument for at bogen burde forbydes var enkel: Den var kættersk, og derfor kunne den naturligvis ikke oversættes til dansk. Holms argumentation blev grundigt udfoldet over 18 tætskrevne sider, og den indeholdt to hovedkomponenter. ²⁶ For det første gentog han det som allerede Speilberg havde påpeget: at bogen stred mod den Augsburgiske konfession og dermed fundamentet under kongens lutherske kirke. Han angreb især fornævnte *apokatastasis*-lære hvis kernebudskab han sammenfattede som »at de fordømte Mennesker og alle diævlæ med skulde omsider befries fra deres Pine, og blive Salige«. Det var i åbenlys modstrid med den Augsburgiske konfession og beroede på fejllæsninger og fordrejninger af den hellige skrift. Holm frygtede derfor at bogen kunne foranledige ukyndige og ulydige »til at ansee Bibelen som uefterretlig, eller uforstaaelig, ja til at kaste den Christelige Religion bort, naar de læste slige forklaringer«. ²⁷ For det andet var bogen intet andet end en bagvaskelse af »vor Danske og Norske Kirkes største lærere, hvilke den ukyndige mængde maae tænke paa, naar saadant i en dansk oversættelse læses«. Holm konkluderede på den baggrund at oversættelsens »Trykning forbydes, og om noget af den skulde være trykket, førend forbudet skeer, at da det Casseres.« ²⁸ Med udsigten til at bogen kom i dansk oversættelse var der samtidig udsigt til at den ville blive læst af almuen, og det fremhævedes som særligt problematisk:

Angaaende den skadelige virkning, som den Anonymi Skrifts hos ukyndige i Danmark, Norge og Sverrig etc. maatte befrygtelige have, om den udkommer i det Danske Sprog, og blev da af nysgeirighed læst af mange, der ej havde flere Bøger, end maaskee en Salmebog, eller naar det gik viidt et nyt Testamente. ²⁹

Almuen og ustuderede betragtedes som ureflekterede og let-påvirkelige læsere, der derfor skulle skjermes mod kontroversielle og subversive tekster. Disse grupper regnedes ikke som kyndige i fremmedsprog, og også før 1770 var forhåndscensurens opmærksomhed først og fremmest rettet mod bøger skrevet på almuens sprog, altså dansk. ³⁰ I dette tilfælde

skyldes det ikke mindst at skriftet kunne læses som en miskreditering af kirkens skrifter og præstestanden. Traditionen tro skrev fakultetets øvrige professorer kommentarer til den færdige betænkning. Professor og senere biskop over Sjællands stift, Nicolai Edinger Balle (1744–1816), tilsluttede sig den forbindelse Holms synspunkter og understregede netop nødvendigheden af ikke at miskreditere kirkens lærere (præsterne) da almenhedens »Overbevisning om Religionen« beroede på at de havde tro og tillid til præstestanden. Så hvis de læste noget som såede tvivl om præstestandens tanker og intentioner, kunne de også fatte mistro til lærdommen selv. Ifølge Balle burde skrifter som angreb eller såede tvivl om kirkens lære og den Augsburgske konfession derfor generelt forbydes, uanset om der var tale om originale danske skrifter eller oversættelser til dansk.³¹ Balle agiterede dog heller ikke for at det anbefalede forbud også skulle omfatte den tyske original, men han fremhævede dog at: »vil han endelig skrive saa bør han skrive paa Latin og med Beskedenhed, da det bliver de Lærdes Sag at svare ham. Men at indlevere sine Vildfarelser i et Sprog, som hver Mand forstaaer. Det er ikke andet end at forurolige og forvirre Almuen som slet er oplagt til lærde Undersøgelser.«³² Balles gentagelse af skriftets forventede farlige indflydelse på almuen understreger hvor central denne del af argumentationen var for teologerne.

Holms erklæring blev sammen med korte erklæringer fra Balle og det øvrige fakultet sendt til Danske Kancelli, og 28. maj 1774 udgik der herfra et forbud mod bogens oversættelse der blev sendt til samtlige stiftamtmand i Norge. Forbuddet blev begrundet med formuleringen at skriftet stred »imod den hellige Skrift, og den paa sammen grundede Augsburgiske Confession.«³³

Trykkefrihedens konsekvenser for Jacob Bøcher

Forbuddet mod den danske oversættelse var altså alene begrundet i erklæringen fra Københavns Universitet. Der var ingen juridisk begrundelse i form af hverken Danske Lovs bestemmelser om bøger og almanakker eller reskriptet 7. oktober 1771 som Speilberg og Tidemand havde nævnt i deres skrivelser. Det nyligt udsendte reskript 20. oktober 1773 blev heller ikke eksplicit anvendt som juridisk hjemmel, men det hænger formentlig sammen med at det kun omtalte tekster som allerede var trykt i aviser og ugeskrifter.

Trykkefrihedens rammer var uforudsigelige, og hvis

man indlod sig med produktion af trykte skrifter måtte man påregne en vis risiko for at publikationsinitiativer medførte utilsigtede konsekvenser.³⁴ Den erfaring gjorde Jacob Bøcher sig i foråret 1774. Selvom forløbet omkring *Guds fuldkomne opnaaede Maal* ikke synes at have fået alvorlige konsekvenser for Bøcher, antydes det i korrespondancerne mellem myndighederne at det overvejedes om det skulle have yderligere tjenstlige konsekvenser.

Bøcher kunne ikke undskylde sig med at han blot handlede på foranledning af en anden (Beyer) for at publicere på eget initiativ under påskud af at trykkefriheden medførte ansvar for tekstens indhold, og med ansvar følger potentielt også konsekvenser og repressalier. På dette punkt adskilte vilkårene for forfattere, publicister, oversættere og bogtrykere sig betydeligt fra situationen før 14. september 1770. Den tidligere påkrævede forhåndscensur var et besværligt mellemled mellem manuskript og trykt skrift og desuden en hæmsko for offentlig debat, men selvom forhåndscensur ikke var nogen skudsikker garanti mod senere repressalier, medførte biskoppernes og teologernes læsning af manuskripterne trods alt at forfattere og udgivere opnåede en minimal grad af tryghed imod uforvarende at trykke noget som efterfølgende medførte ubehagelige konsekvenser.³⁵

Fra provisorisk til permanent forbud

I september 1777 førte en anden offentlig annoncering af en trykt bog igen til et bogforbud. I *Kongelig Priviligerede Odense Adresse-Contoirs Efterretninger* kunne man læse at en »Historisk Catechismus, indeholdende [...] det vigtigste af den Christelige Lærdom om Sæder og Dyder, forfattet af Willads Borchsenius«³⁶ for nylig var blevet trykt og kunne købes i Odense. Borchsenius var ligesom Jacob Bøcher gejstlig embedsmand, nærmere bestemt sognepræst i det vestfynske Husby sogn hvilket han havde været siden 1764. Denne offentlige bekendtgørelse blev også læst af Fyns biskop, Jacob Ramus (1716–85). Han rekvirerede straks et eksemplar af bogen og vurderede at den indeholdt »adskillige Udtryk, som strider imod vores Christelige Religions Lærdomme, og meget anfør, som kan give Anledningen for dem, som ikke just er best sindede imod Religionen, til slette Tanker og Domme.«³⁷ Til forskel fra provst Speilbergs og biskop Tidemandes famlende juridiske usikkerhed om med hvilken ret en utrykt bog kunne forbydes, så var Ramus i en anden situation

fordi bogen var trykt og sat til salg, Ramus handlede derfor resolut og skrev samme dag til bogtrykkeren at salget skulle standses.

Biskop Ramus kunne standse salget af bogen, men han var ikke bemyndiget til at udstede et permanent forbud. Det kunne kun ske gennem centraladministrationen i København, så allerede dagen efter det midlertidige forbud mod salg af bogen sendte han et eksemplar til Danske Kancelli i København og bad om resolution i sagen.³⁸ Forløbet fra provisorisk forbud til permanent forbud var i lighed med forbuddet mod *Guds fuldkomne opnaaede Maal* en forholdsvis strømlinet bureaukratisk proces. På et væsentligt punkt adskilte denne sags håndtering sig imidlertid fra myndighedernes håndtering af forbuddet mod Bøchers oversættelse. Der ses ingen spor af principielle overvejelser over hvordan forbuddet skulle legitimeres i en tid med formel trykkefrihed. Fraværet af overvejelser over med hvilken ret et bogforbud kunne legitimeres vidner om at regeringen i de mellemliggende år havde udviklet et mere afklaret forhold til hvordan den tolkede den på papiret endnu gældende trykkefrihed.

Danske Kancelli sendte det konfiskerede eksemplar til Kirkekollegiet sammen med en afskrift af en supplik som Borchsenius i mellemtiden havde skrevet til kongen, hvor han protesterede over forbuddet mod sin bog. Som tidligere nævnt, så havde Kirkekollegiet et særligt ansvar for at godkende skrifter der enten kunne anses for at være stridskrifter eller ansporede til kontroverser indenfor kirken. Derimod er der ikke spor af at Danske Kancelli denne gang overvejede at inddrage det teologiske fakultet. I et internt notat luftede Erik Johan Jessen (1705–1783), der havde haft sæde i kollegiet siden Christian 6.'s regeringstid, imidlertid tanken »at samtlige til denne Sag henørende Documenter maatte blive sendt til det Theologiske Facultets betænkning, enten herfra Collegio, eller om saa synes, fra Cancelliet.«³⁹ Sjællands biskop Ludvig Harboe (1709–1783), der ligeledes havde sæde i kollegiet, mente ikke det var nødvendigt at involvere fakultetet, men betragtede det som en sag mellem Generalkirkeinspektionskollegiet og Danske Kancelli. Om Kancelliet ønskede at involvere fakultetet, måtte de selv tage initiativ til dette. Kirkekollegiets erklæring over bogen og dens indhold blev overdraget til Danske Kancelli i midten af november, og de vurderede at »mange Udtryk og Talemaader ere paradox, ubestemte og urigtige, saa at Bogen

hverken kan eller bør blive bekendt in Publico.«⁴⁰ Med den begrundelse blev biskop Ramus' provisoriske forbud ophøjet til et permanent forbud. Konfiskationen og forbuddet blev på den baggrund stadfæstet.

Frivillig forhåndscensur

Borchsenius havde ikke passivt afventet at hans bogs videre skæbne blev afgjort i København. I tidsrummet mellem Ramus' provisoriske forbud og det permanente forbud skrev Borchsenius tre gange til København: Den 27. september sendte han en supplik til Kongen. Den 18. oktober skrev han til Sjællands biskop og medlem af Generalkirkeinspektionskollegiet Ludvig Harboe. Den 5. november skrev han atter en supplik til Kongen. Brevene gør det dels muligt at følge Borchsenius egne reaktioner på forbuddet, og dels redegør han for begivenheder der går forud for bogens trykning hvilken kaster yderligere lys over trykkefriheden og forhåndscensuren i årene efter 1773. Tre elementer går igen i hans tre skrivelser: (1) Han understregede at have opsoget autoritetspersoner med henblik på at få vurderet sit manuskript. (2) Hans hovedargument mod forbuddet var ikke baseret på princippet om trykkefrihed, men havde derimod form af et substantielt forsvar for indholdet af sin bog baseret på teologisk faglighed. (3) Han begræd den offentlige ydmygelse som biskoppens forbud havde udsat ham for. Alle tre elementer var rodfæstet i den afskaffede forhåndscensur.

Borchsenius første brev 27. september var en supplik til kongen hvori han besværede sig over forbuddet som han ikke overraskende mente var aldeles ubegrundet.⁴¹ Supplikken var den traditionelle lukkede kanal for kritik. Her kunne f.eks. uretfærdigheder adresseres direkte til kongen i håb om at denne ville intervenere til fordel for ens sag. Skrivelserne var ikke offentlige, og denne form for politisk kommunikation var derfor rodfæstet i enevældens traditionelle politiske kommunikationskultur, hvor censuren med historikeren Jakob Maliks formulering skulle sikre at »intet som skulle være hemmelig kom inn i den delen som skulle være åpen.«⁴² Supplikkerne stod ligeledes i kontrast til den nye offentlighedskultur der blomstrede op under trykkefrihedsperioden hvor forskellige former for kritik blev fremført på tryk.

Borchsenius var præget af denne enevældens traditionelle offentlighedskultur. Forud for publiceringen havde han indhentet adskillige kommentarer og betænkninger

fra såkaldte pålidelige mænd der efter eget udsagn havde tilskyndet ham til at lade sit manuskript trykke. Det at give og modtage kommentarer til et manuskript under udarbejdelse har sandsynligvis altid været en integreret del af bogers tilblivelse, men i Borchsenius' tilfælde har hans ønske om at få vurderet sit manuskript karakter af en mellemting mellem frivillig forhåndscensur og ekstermaliseret selvcensur. Manuskriptet var nemlig også forevist politiske og gejstlige embedsmænd som der ikke er grund til at tro at han har haft personlige relationer til. I sin supplik lagde han særlig vægt på at han »Til ydermere Sikkerhed« havde taget initiativ til »at indsende mit Haandskrift til Hans Excellence Hr. Geheimeraad Luxdorff, hvis grundige Indsigt og patriotiske Sindelag indtil de yderste Grændser i Riget er bekiendt.«⁴³ Luxdorff var almindeligt kendt for sine intellektuelle og bibliofile interesser, og i 1750-erne havde han desuden fungeret som censor af Københavns politiske aviser, og det var også ham der udfærdigede koncepterne til den før omtalte planlagte reviderede censurforordning.⁴⁴ Borchsenius tog dermed frivilligt initiativ til at underkaste sit manuskript »denne indsigtfulde Herres Betænkning over mit Arbeide: om det agtedes nyttigt og ei Trykken uværdigt?«

Luxdorff videresendte imidlertid manuskriptet til Jørgen Hee (1714–1788) der havde sæde i Missionskollegiet og senere samme år udnævntes til biskop i Aarhus stift. Som påpeget af Sveinung Næss i nærværende nummer, havde Borchsenius to år tidligere publiceret et lille skrift med titlen *Planen til Fleury's Catechisme historique* som Luxdorff havde læst og på den baggrund noteret i sin dagbog at Borchsenius var »en Sinke, med alle sine Sprog«. ⁴⁵ Man kan forestille sig at Luxdorff derfor næppe har været begejstret for udsigten til at læse endnu en tekst skrevet af Borchsenius. I stedet blev manuskriptet læst af Hee, og ifølge Borchsenius konkluderede han at »Værket var skrevet med megen Flid, og at alt det, som henhører til den christelige Moral, var deri behandlet paa det noiaagtigste.« Borchsenius understregede på den baggrund »at have brugt al denne Forsigtighed, holdt jeg det nu ikke længere betænkeligt at undergive den [manuskriptet, j] Pressen.«⁴⁶ Det står klart at Borchsenius på alle måder havde udvist den største grad af undersøgtlig forsigtighed forud for publikationen af sin *Historisk Catechismus*, og netop argumenter om at hans manuskript var blevet læst af øvrigheds personer udgjorde en vigtig komponent i hans protest mod forbuddet.

Censurens og trykkefrihedens konsekvenser for Willads Borchsenius

En anden komponent i hans protest mod forbuddet var et forsøg på at tilbagevise de kritikpunkter som biskop Ramus havde rejst imod skriftet Hans forsøg på gendrivelse af biskoppens formodede kritik er selvfølgelig interessant i forhold til kirkens indre positioner i forhold til en kristen persons moralske forpligtelser og kristelige dyder og sæder, men hans teologisk-faglige argumentation kaster i sig selv ikke yderlige lys over censurens og trykkefrihedens position. Her er den væsentligste pointe i stedet at hans argument mod forbuddet primært tog form af et substantielt forsvar for sin bog, hvorimod der kun ses spredte indirekte referencer til trykkefriheden.

Hans hovedargument var at bogen både var nyttig og solidt forankret i den hellige skrift: »Det hele Skrift er jo ikke andet end blot Recit af dydige eller dog sædelige Handlinger, som jeg fandt optegnede for mig i Bibelen. Kan noget i Verden være uskyldigere?«⁴⁷ Men ved at indlade sig i en diskussion af bogens substantielle indhold og argumentere for dens uskyldighed accepterede han samtidig at det potentielt var både nødvendigt og legitimt at forbyde visse bøger på grund af deres indhold.

Umiddelbart synes det ellers oplagt at trykkefriheden kunne aktiveres som argumentatorisk modvægt, ikke blot til forbuddet men også til de talrige læsninger af manuskriptet, der forgæves skulle have sikret at skriftet var egnet til at blive trykt. I stedet ses kun en dunkel hentydning til trykkefriheden for eksempel i supplikken til kongen 5. november der kulminerede i en indtrængende appel om at konfiskationen måtte blive ophævet:

Lad denne ubillige Medfart hemmes, og Konge! det vil ellers have slette Følger for Videnskaber i Riget. Derimod vil det forhøje Glandsen af Deres Majestæts Zepter, at bruge Overmagten til de Uskyldiges Beskyttelse, og at ligne den Herre, der dømmer uden Persons Anseelse.⁴⁸

Bemærkningen om konsekvenserne for videnskaberne må tolkes som en udlægning af de potentielle konsekvenser af undertrykkelse af trykte tekster, men det forblev ved denne flygtige bemærkning og blev ikke udviklet til et egentligt argument om at bogen ikke burde standses fordi der var trykkefrihed i riget. Først efter forbuddet mod bogen var

officielt bekendtgjort italesatte Borchsenius trykkefriheden direkte. I et brev til Luxdorph 17. december 1777 fremhævede han igen at han alene havde ladet bogen trykke til fædrelandets nytte, men det havde blot ført til hans totale ydmygelse »i et Land, hvor skrive-Friehed er tilladt«.49 Men det var som sagt efter forbuddet var gjort permanent.

Mens sagen endnu var under behandling, argumenterede han i stedet for endnu en vurdering af sit manuskript: »Lad Skriften atter blive læst og prøvet af indsigtfulde Mænd, som baade have Bibelen i Grundsprogene, og forstaae Bibelen!«50 Borchsenius' ønske om at skriften igen måtte blive læst af øvrigheds personer understreger yderligere at han var forankret i en ældre offentlighedskultur hvor autoritetspersoners offentlig tilkendegjorte billigelse af bøger indholdt var afgørende for bøgernes og de navngivne forfatters anseelse.51 Efter Borchsenius' opfattelse kunne den plet, som biskoppens forbud mod bogen havde sat på hans omdømme, kun vaskes bort af en offentlig omstødelse af biskoppens afgørelse der altså måtte baseres på en ny og upartisk vurdering foretaget af folk der ikke blot besad den fornødne teologiske indsigt. Hvis man medregner bogens fulde tilbøvelsesproces fra manuskript til forbud, så var den genstand for både selv-censur, forhåndscensur, efterhåndscensur, konfiskation og forbud. Sat på spidsen, så hørte *Historisk Catechismus* ironisk nok til blandt 1700-tallets mest gennemcensurerede bøger til trods for at forløbet udspillede sig syv år efter trykkefrihedsperioden.

Forløbet omkring forbuddet mod *Historisk Catechismus* kaster ikke kun lys over legitimering og bureaukratiske procedurer. Det er også et eksempel på de potentielt voldsomme personlige konsekvenser af differencen mellem det som Bellingradt har betegnet som modsætningen mellem censurens normer og realiteter. Ikke blot måtte Borchsenius finde sig i »af vanhellige Læber at blive overspyttet« og lægge øre til »de Forhaanelser, der vanker ved at være bleven et *Eventyr* i alle Munde.« Forbuddet havde tilligemed efterladt ham i økonomisk ruin, og han havde set sig nødsaget til »at sælge sit Bibliotec for at udrede Trykker-Lønnen for et confisceret Skrift«.52 I stedet harmedes han over udsigten til at andre ved ulovlige eftertryk ville høste frugterne af hans arbejde. Borchsenius skrev endnu et brev til Luxdorph 1. januar 1778. Han var døende og bad inderligt om underhold til sin enke og børn som også mærkede konsekvenserne af forbuddet:

Jeg ender da min Bøn – ja mit Liv i det visse haab, at Deres Excellence sørger for mine efterlevende, hvis Fader De selv skionde tvinger og paa embeds Vegne – har været med at myrde – Gud tilgive alle dem, som har Deel i min tiimelige Død!53

For Willads Borchsenius fik det konsekvenser at trykkefriheden havde afløst det traditionelle krav om forhåndscensur. I stedet for at tærsklen mellem hvorvidt et skrift var tilladt at trykke eller ej blev defineret af forhåndscensuren på universitetet, blev tærsklen mellem forbudt og tilladt skrift efter trykkefriheden defineret ud fra hvorvidt det blev offentligt annonceret hvad enten der var tale om en indbydelse til prænumeration som med *Guds fuldkomne opnaaede Maal* eller ved at skriften blev sat til salg som *Historisk Catechismus*. Selvom den påbudte forhåndscensur aldrig havde været en skudsikker garanti mod senere forbud mod formelt godkendte bøger, så ville biskop Ramus i dette konkrete tilfælde formentlig have bremset skriftets tilbøvelse mens det endnu var på manuskriptstadiet. Dette blev med Borchsenius egne ord formuleret således:

Men om end noget betænkelig kunde være i at skrive sligt offentlig, som ieg dog ikke indseer, hvi [ad]væredes min Biskop mig da ey betids derad, inden Skriften blev trykket? Bogen blev trykt i Byen ved siden af Bispe-Gaarden. Handskriften blev læst af mange, og beviislig endog af dem, som daglig gik ind og ud i Bispe-Gaarden. Dets Indhold kunde altsaa ikke være Hr Biskoppen ubekiendt og var det heller ikke.54

Havde han standset bogen på manuskriptstadiet, var det forblevet en sag mellem Borchsenius og Ramus uden at offentligheden blev bekendt med dette, ligesom det var foregået indtil 1770 hvor alle manuskripter skulle censureres på det teologiske fakultet. Det havde Biskop Ramus allerede gjort tre år tidligere da Borchsenius havde forevist manuskriptet til en prædiken som han havde i sinde at trykke, men som ifølge Borchsenius blev leveret tilbage med en anbefaling fra Ramus om at »begrave den i Evigt Mørke«55 Set i lyset af denne vurdering er det forståeligt nok at Borchsenius ikke opsøgte biskoppen igen. Omvendt kan det også have gjort Ramus fortørnet over at han blev forbigået som mellemled mellem det private manuskript og den offentlige trykte bog.

Trykkefriheden og censurens institutionelle kontinuitet

Jacob Böchers oversættelse af *Guds fuldkomne opnaaede Maal* og Willands Borchsenius' *Historisk Catechismus* var ikke de eneste bøger som blev forbudt i 1770-erne. Allerede før 1774 blev der under stor bevågenhed udstedt forbud mod f.eks. W.F. von Schmettaus (1749–1794) *Blätter aus Liebe zur Wahrheit geschrieben* og Christian Thuras (1730–1787) *Den Patriotiske Sandsiger*.56 Begge disse bøger faldt delvist ind under den brede genre af religiøs litteratur, men forbuddene var resultatet af måneders omfattende og omkostningsfuld sagsbehandling. Håndteringen af sagen fra Risør i 1774 markerer derfor en overgang til en mere diskret og bureaukratisk tilgang til bogforbud der synes at have dannet precedens i forhold til håndteringen af tilsvarende episoder. To år senere i foråret 1776 blev samme procedure således anvendt i forbindelse med forbuddet mod en annonceret dansk oversættelse af J.W. von Goethes roman *Die Leiden des Jungen Werthers*. Ligesom *Guds fuldkomne opnaaede Maal* var der tale om en bog som allerede var tilgængelig på tysk. Bogen blev annonceret til salg i de københavnske aviser, men straks efter forbuddet, dels med henvisning til det postyr den forinden havde vakt overalt i Europa, og dels på baggrund af det Teologiske Fakultets skriftlige vurdering af den tyske original. Forbuddet mod den danske oversættelse af Goethes bog er blevet stående som en påmindelse om at forhåndscensur fortsat indgik i regeringens regulering af bogcirkulation, religion og offentlighed.57 Forbuddet mod den danske oversættelse kom påfaldende effektivt i stand, og de bevarede kilder viser ikke spor af principielle overvejelser om hvordan man legitimerede hverken forhåndscensur eller forbuddet, men to år forinden blev samme fremgangsmåde også etableret med forbuddet mod *Guds Fuldkomne Opnaaede Maal*.58

Regeringen have altså langtfra opgivet tanken om forhåndscensur, og i den forbindelse er det relevant at erindre det forømtalte koncept til en ny censurforordning der i 1772–1773 blev forberedt af Luxdorph. Forordningen blev aldrig realiseret, og senest har Henrik Horstbøll, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt spekuleret i om det kunne skyldes at regeringen ikke længere så et behov for forhåndscensur.59 Sammenligner man imidlertid udkastet med den måde bogforbuddene i 1774 og 1777 blev legitimeret og gennemført på, så viser der sig påfaldende lighedstræk. Luxdorps udkast inkluderede et generelt forbud mod bøger

der var anstødelige mod »den Evangeliske Guds lære, regiæringen og gode Sæder«. Derudover skulle det i udgangspunktet være tilladt at trykke skrifter uden forhåndscensur, dog med undtagelse af »Theologiske og politiske« skrifter, der i København skulle underkastes de relevante universitetsdekaners censur, og udenfor København skulle censuren varetages af stiftamtmandene og biskopperne.60 Som vi har set, så praktiseredes dens bestemmelser endnu i 1774.

På visse punkter fik vilkårene for publicering i Danmark-Norge i tidsrummet 1772–1784 lighedstræk med vilkårene i England der ellers brystede sig af sine frie publikationsforhold. Op gennem 1700-tallet var England et forbillede for tilhængere af trykkefrihed, men selvom krav om forhåndscensur af manuskripter her ophørte allerede i 1695, så var såvel spredningen af trykte skrifter som trykte ytringer fortsat genstand for regulering og konjunkturbestemt politisk og moralsk motiveret repression - både internt af trykkerbranchens egne organisationer og af myndighederne. Et effektivt redskab til at undertrykke uønskede skrifter i England var forbud mod smædeskrifter (libels). Definitionerne af hvad der blev opfattet som et smædeskrift blev fastsat af domstolene der anvendte bestemmelserne til at lukke munden på uønskede stemmer i offentligheden i takt med skiftende politiske konjunkturer.61 Efter forhåndscensurens ophør i Danmark-Norge i 1770 og især efter udsendelsen 1771-reskriptet skærpedes forfatteres og udgiveres ansvar for de skrifter, de lod trykke. I tilfælde af at nogen ikke levede op til ansvaret, kunne forhåndscensur fungere som nødbremse.

En væsentlig del af forklaringen på forhåndscensurens fortsatte praktisering i Danmark-Norge kan tilskrives det som jeg vil kalde institutionel kontinuitet. I Danmark-Norge blev forhåndscensuren indtil 1770 håndteret af statslige institutioner der vareto alle mulige andre opgaver udover censuren. Danske Kancelli, Universitetet, biskopper og Kirkekollegiet var alle involveret i censuren, men fælles for dem var at det langtfra var deres eneste funktion. Det samme var tilfældet med de institutioner der gennem 1700-tallet var involveret i censuren af aviserne, f.eks. Generalpostamtet, Københavns Magistrat og Tyske Kancelli. På dette punkt adskilte den dansk-norske stat sig ikke alene fra f.eks. Frankrig der frem mod 1789 opbyggede et imponerende bureaukratiske apparat alene dedikeret til forhåndscensur, men også fra Sverige. Her var håndteringen opdelt, så religiøse skrifter blev censureret af domkirkernes og universiteternes

konsistorier mens censuren af øvrige skrifter fra 1684 blev varetaget af en særlig embedsmand kaldet *Censor librorum*.⁶² Dette embede blev nedlagt 2. december 1766 i forbindelse med udsendelsen af den svenske trykkefrihedsforordning.

I Danmark-Norge medførte kabinetsordren om trykkefrihed 4. september 1770 ingen nedlæggelse af embeder. Forhåndscensuren afskaffedes, men de institutioner som i århundrederne havde varetaget den fortsatte i alle andre henseender som hidtil, og som vi har set var forhåndscensuren op gennem 1770'erne fortsat internaliseret i censurens traditionelle institutioner. Ikke blot i bispembederne, det teologiske fakultet, Danske Kancelli, og Kirkekollegiet, men også hos en sognepræst med forfatterambitioner som Willads Borchsenius.

Konklusion

Efter trykkefrihedstidens (1770–73) afslutning var der formelt set fortsat trykkefrihed, men der herskede stor usikkerhed om hvad der kunne tolereres. I begge tilfælde havde den på papiret endnu gældende trykkefrihed afgørende betydning, Jacob Bocher mente at han på grund af trykkefriheden uden problemer frit kunne trykke og sælge den danske oversættelse med titlen *Guds fuldkomne opnaaede Maal*. Det var et radikalt religiøst værk og sagen er derfor et eksempel på at trykkefriheden blev anvendt som påskud for at introducere religiøs undergrundslitteratur på der officielle bogmarked. Dette var uforeneligt med den kirkelige hegemoni, og skriftet blev derfor forbudt. For Willads Borchsenius, forfatteren til *Historisk Catechismus*, betød trykkefriheden først og fremmest at det ikke var påkrævet at manuskriptet skulle censureres for det kunne trykkes. I dette konkrete tilfælde havde trykkefriheden efterladt ham ringere beskyttet mod den ydmygelse og økonomiske ruin han blev udsat for da hans skrift blev forbudt.

Analyserne af de to bogforbud har afdækket to former for anvendelser af forhåndscensur. I forhold til *Guds fuldkomne opnaaede Maal* blev forhåndscensuren anvendt af myndighederne som begrundelse for at standse den bebudede oversættelse. I forhold til *Historisk Catechismus* havde Borchsenius på eget initiativ opsøgt forhåndscensurens traditionelle institutioner med henblik på at opnå sikkerhed for at skriftet var egnet til at blive trykt. I begge tilfælde var resultatet at regeringen udstedte forbud mod bøgerne med begrundelsen at de var i modstrid med kirkens lære. Jacob Bocher var dermed forankret i trykkefrihedens nye publikationskultur. Han havde indladt sig i at oversætte *Guds fuldkomne opnaaede Maal* og refererede eksplicit til trykkefriheden, men løb snart panden ind i en mur af teologisk censur. Willads Borchsenius var derimod forankret i enevældens traditionelle publikationskultur. Han bekendte sig til præmissen at nogle bøger kunne forbydes af den grund at de var uegnede til at blive trykt, og af selv samme grund havde han på eget initiativ opsøgt den på dette tidspunkt formelt afskaffede forhåndscensurs institutioner.

I Danmark-Norge havde den forhåndscensur som var påkrævet ved lov indtil 1770 både haft en kvalitetsoptimerende og repressiv funktion. Dette var ikke noget særkende ved Danmark-Norge, men tværtimod et fælles karaktertræk ved tidlige moderne europæiske censurregimer. Forhåndscensur praktiseredes fortsat efter trykkefrihedsperioden (1770–73), men dens kvalitetsoptimerende funktion var ophævet og tilbage stod en forhåndscensur der alene fungerede som et redskab for politisk og religiøs undertrykkelse. Med afsæt i Robert Darntons censurtypologier i bogen *Censors at Work* kan de to bogforbud i henholdsvis 1774 og 1777 derfor ses som fikspunkter i en langvarig proces fra forhåndscensur som det blev praktiseret under *Ancien Régime* i retning mod en moderne praktisering af forhåndscensur der alene fungerer som redskab for politisk styring og repression.

*Avdelningen för bokhistoria, Lunds Universitet
jesper.jakobsen@kultur.lu.se*

VITENSKAPELIG, FAGFELLEVDERT ARTIKKEL

Noter

- Langen, *Det sorteste hjerte*; Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, se f.eks. 179–193, 230–236; Evju, »Opprørske ytringer»; Glebe-Møller, *I kamp mod dumhed og hykleri*; Jakobsen, *Uanstændige*, 171–230; Horstbøll et al., *Grov konfekt*, bd. 2, 399–410; Jakobsen, »Commercial newspaper»; Petersen, *Oplysningens gale hund*, Bredal, *Manden der ville vise verden*; Berge, »Developing a new Political Text Culture»; Evju, »Opprørske ytringer i opprørske tider». Argumentet om den fortsatte udøvelse af forhåndscensur ligger i tråd med resultaterne fra min ph.d. afhandling hvor jeg konkluderede at der var en hidtil upåagtet grad af kontinuitet i Københavns politimesters og Danske Kancellis involvering i censuren før, under og efter 1770. Jeg havde dengang ikke blik for den grad af institutionel kontinuitet i forhold til forhåndscensuren som der udfoldes og argumenteres for i nærværende artikel. Se Jakobsen, *Uanstændige*, 172–179, 208–209, 222–230, 237.
- »gap between norms and realities of censorship», Bellingrad, »The publishing», 63. Se også Darnton, *Censors at Work*, 21–86; Munck, *Conflict and Enlightenment*, 26ff.
- Jakobsen, *Uanstændige*, 62–65, 127–131; Jakobsen, »At I for saadant».
- Roche, »The Publishing Industry»; Birn, *Royal Censorship*; Darnton, *The Forbidden Best-Sellers*; Darnton, *Censors at Work*; Maliks, *Vilkår for offentlighed*; Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*; Jakobsen, *Uanstændige*; Barker & Burrows; »Press, politics and the public sphere»; Seip, »Teorien om det opinionsstyrte enevælde», se især 456–460.
- Sagen er så vidt vides ikke tidligere blevet udfoldet og analyseret. Jeg blev første gang opmærksom på forbuddet mod Bochers oversættelse i forbindelse med arbejdet med min ph.d. afhandling, men sagen faktisk udenfor afhandlingens kronologiske afgrænsning så derfor nævnte jeg blot at akterne findes. Se, Jakobsen, *Uanstændige*, 174.
- Pettegree, *The Book in the Renaissance*, 203–225.
- Jakobsen & Nørgaard, »Changing practices of censorship».
- Jakobsen, »Omorganiseringen», 11–16; Maliks, »Imprimatur»; Jakobsen, »At I for saadant»; Jakobsen, *Uanstændige*, 46–62.
- Reskripter ved Fogtmann 1766–1776*, 7.10.1771.
- Reskripter ved Fogtmann 1766–1776*, 20.10.1773. Forberedelsen af den nye censurforordning er blandt andet behandlet af: Horstbøll et al. *Grov Konfekt*, bd. 2, 373–377. Min forståelse af dette forløb er baseret på analysen i min afhandling (Jakobsen, *Uanstændige*, 210–230) der blev skrevet på baggrund af de koncepter og notater til forestillinger der findes i: Rigsarkivet, Danske Kancelli, Indlæg til sjællandske tegnelser, 1773 (F12-2), nr. 559.
- Jakobsen & Nørgaard, »Changing practices».
- Jakobsen, *Uanstændige*, 194–209; Horstbøll et al., *Grov konfekt*, bd. 2, 384–391.
- Munck, *Conflict and Enlightenment*, 1; Weduwen & Cullen, »A Nordic Press».
- Hans Spøilberg til Ole Tidemann 2.3.1777, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750. En afskrift af brevet findes også i Københavns Universitets arkiv: Københavns Universitet, Konsistorium, Konsistoriums kopibog 1770–75 (1213–14), 683.
- Skriftet blev ikke trykt, og titlen kendes derfor kun fra den prænumeraionsplan som er dateret 15.1.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774 (F42-13), nr. 750. Den tyske originaltitel er: *Den vollkommen erreichten Endzweck Gottes, in Wiederzuechthbringung Alles dessen, Was durch Adam in Suende, Todt, Hoelle und ewige Verdammniß geraheten, Wolte Aus denen goettlichen Eigenschafften sowol, als auch vielfaeltigen Oertern H. Schrifft, in Einfalt und Deutlichkeit vorstellen, Ein Liebhaber der Wahrheit; Und zwar Zu eines jeden fleißiger Pruefung.*

Deme beygeueget Ein Anhang aus sel. Hn. Gottfr. Arnolds Kirchen- und Ketzler-Historie, Von der Ketzermachery, Den tyske original var ukommet anonymt, men forfatteren er senere blevet identificeret som Peter Hansen (1686–1760) der havde var præst og superintendent i den Holstenske by Plön. Jfr. Meusel, Lexikon, 148–153.

- Den Store Danske Encyclopædi (online): <https://denstoredanske.lex.dk/apokatastasis> (tilgæet 23.05.2023).
- Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 331–423.
- Biografiske oplysninger om Jacob Bocher er udtaget af: Lindstøl, *Risor gennem 200 aar*, 375.
- Gundersen, *Haugianerne*, 131–144, 476–515; Petersen, »Pietismens tid», 200, 203, 206; Kernerup, »Oplysningstiden», 296; Ljungberg, »Sabbath crimes».
- Jacob Bøchers skriftlige erklæring, 3.3.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750.
- Spøilberg til Tidemann, 2.3.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750.
- Biskop Tidemanns Pro Memoria til Danske Kancelli, 11.03.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750. En afskrift af brevet findes også i Københavns Universitets arkiv: Københavns Universitet, Konsistorium, Konsistoriums kopibog 1770–75 (1213–14), 682–683.
- Ibid.
- Jakobsen, »Omorganiseringen», 13–15. Se også Ussing, *Kirkeforfatningen*, 204–205.
- Notat fra Danske Kancelli, 29.3.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750.
- Et afskrift af Peder Holms skriftlige erklæring findes i konsistoriums kopibog, Rigsarkivet, Københavns Universitet, Konsistorium, Kopibog, 1770–75 (1213–14), nr. 521, 684–702. Holm har med stor sandsynlighed læst en udgave af bogen som blev trykt i 1733. Denne version er digitaliseret og gjort offentligt tilgængelig af Statsbibliothek zu Berlin.
- Ibid.
- Ibid.
- Ibid. Det er lidt overraskende, at Sverige nævnes sammen med Danmark og Norge. Det tyder på en vis grad af kulturel interaktion mellem de to skandinaviske stater, der ikke synes afspejlet af gensidig påvirkning på det politisk-juridiske plan. Eksempelvis var der ingen påviselig inspiration mellem de to stater når det kom til udformningen af trykkefriheden. Til trods for at Sverige havde indført lovstøttet trykkefrihed allerede i 1766, så har nyere forskning påpeget et komplet fravær af gensidig inspiration. Se, Langen et al., »Implementing Freedom of the Press».
- Jakobsen, *Uanstændige*, 42–69.
- Nicolai Edinger Balles kommentar til Peder Holms skriftlige erklæring, 10.4.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750.
- Ibid.
- Danske Kancelli til samtlige stiftobefalingsmænd i Norge, 28.05.1774, Rigsarkivet, Danske Kancelli, Koncepter og indlæg til brevøger 1774, nr. 750.
- Jakobsen, »Commercial newspaper», 110–113; Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 179–185; Jakobsen, »Christian Gottlob Proft»; Horstbøll et al. *Grov Konfekt*, bd. 2, 379–397; Jakobsen, *Uanstændige*, 179–209.
- Forhåndscensur var ingen garanti for at et manuskript på et senere tidspunkt blev genstand for konfiskation og forbud. Der kendes eksempler på indgreb mod trykte skrifter som var godkendt af censorerne. For eksempler, se Koch, »Bidrag til Censuren», 82–86.
- Kongelig privilegerede Odense Adresse-Contairs Efterretninger*, 19.09.1777, Om adresseavisen i Odense, se: Dal, *Dansk Provinsbogtryk gennem 500 år*, 49–51.

- 37 Biskop Ramus til Danske Kancelli, 20.9.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 293. Sagens videre forløb kan sammenstykes ud fra de akter som er bevaret i Danske Kancellis arkiv, hvoraf størstedelen er trykt og publiceret af Rasmus Nyerup *Luxdorphaniana*. For en dybere diskussion af *Historisk Catechismus*' indhold og gennemæssige kontekst henviser jeg til Sveinung Næss' bidrag i dette nummer.
- 38 *Ibid.*
- 39 Rigsarkivet, Generalkirkeinspektionskollegiet, Deliberation, koncepter og ekstrakter, 1777 (F4-08-3), sagsnummer 74. Sveinung Næss har venligst stillet sin transskription af dette materiale til rådighed for mig, hvilket jeg hermed takker for.
- 40 Generalkirkeinspektionskollegiet til Danske Kancelli, 13.11.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 327.
- 41 Willads Borchsenius' supplik til kongen, 27.09.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 295.
- 42 Maliks, *Vilkår for offentlighed*, 13. Se også Bregnsbo, *Folk skriver til kongen*; Maliks, »To rule is to communicate«.
- 43 Willads Borchsenius' supplik til kongen, 27.09.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 295.
- 44 Jakobsen, *Uanstændige*, 132–135, 210–219; Horstbøll et al., *Grov konfekt*, bd. 2, 373–377.
- 45 Næss, »Paradox, ubestemt og uriktig!«, 55.
- 46 Willads Borchsenius' supplik til kongen, 27.09.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 296.
- 47 Borchsenius til Kongen, 5.11.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 304.
- 48 Willads Borchsenius til Kongen, 5.11.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 325.
- 49 Borchsenius til Luxdorph 17.12.1777. Brevet er indbundet i Luxdorphs personlige eksemplar af bogen som findes på Det Kgl. Bibliotek. Der citeres her efter transskription udført af Sveinung Næss.
- 50 Willads Borchsenius' supplik til kongen, 27.09.1777. Nyerup, *Luxdorphaniana*, 297.
- 51 Horstbøll, »Anonymiteten«. Woodmansee, »The Genius and the Copyright«.
- 52 Borchsenius til Luxdorph 17.12.1777. Der citeres her efter transskription udført af Sveinung Næss.
- 53 Borchsenius til Luxdorph 1.1.1778. Der citeres her efter transskription udført af Sveinung Næss.
- 54 Borchsenius til Harboe, 18.10.1777. Der citeres her efter transskription udført af Sveinung Næss.
- 55 Willads Borchsenius til Ludvig Harboe, 18.10.1777. Generalkirkeinspektionskollegiet, Indkomne sager 1777–1778 (F4-08-17), 249–252. Der citeres her efter transskription udført af Sveinung Næss.
- 56 Horstbøll et al. *Grov Konfekt*, bd. 2, 379–391.
- 57 Se eksempelvis, Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 416.
- 58 Jakobsen, »Christian Gottlob Proft«, 301–304; Freedman, »Enlightenment and revolution«; Horstbøll et al. *Grov Konfekt*, bd. 2, 397.
- 59 Horstbøll et al., *Grov konfekt*, bd. 2, 377.
- 60 Citatet fra transskription af konceptet findes i Horstbøll et al., *Grov konfekt*, bd. 2, 375. På trods af den påfaldende lighed med den svenske forordning om skrive- og trykkefrihed fra 2. december 1766, er der ingen konkrete indikationer på at udkastet til forordningen skulle være udarbejdet med inspiration fra den svenske trykkefrihedsforordning. Se herom i Langen m.fl., »Implementing freedom of the press«.
- 61 Melton, *The Rise of the Public*, 20, 32–33, 138, 172–173; Barker, »England 1760–1815«, 97–101; Munck, *Conflict and Enlightenment*, 131–132, 242–246.
- 62 Nordin, »Från uppfostrade undersåtar«. Om censurens indretning i Frankrig indtil 1789, se Darnton, *Censors at Work*, 21–86; Birn, *Royal Censorship*.

Litteratur

- Barker, Hannah. »England 1760–1815«. Hannah Barker & Simon Burrows (red.), *Press, politics and the public sphere in Europe and North America 1760–1820*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 93–112.
- Bellingradt, Daniel. »The Publishing of a Murder Case in Early Modern Germany. The Limits of Censorship in the Electorate of Saxony (1726)«. *Quaerendo*, 45, 2015, 62–107.
- Berge, Kjell Lars. »Developing a New Political Text Culture in Denmark-Norway, 1770–1799«. Ellen Krefling, Aina Nøding & Mona Ringvej (red.), *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change. Perspectives on Northern Enlightenment*. Leiden/Boston: Brill, 2015, 172–184.
- Birn, Raymond. *Royal Censorship of Books in 18th-Century France*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Bredal, Bjørn. *Manden der ville vise verden: Malthe Conrad Bruun & Malte Brun*. København: Politikens Forlag, 2011.
- Bregnsbo, Michael. *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1997.
- Dal, Erik. *Dansk provinsbogtryk gennem 500 år. En boghistorisk skitse i elleve streger*. Odense: Bogtrykkerbladets Forlag, 1982.
- Darnton, Robert. *Censors at Work. How States Shaped Literature*. London: The British Library, 2014.
- Darnton, Robert. *The Forbidden Best-Sellers of Pre-Revolutionary France*. New York: W.W. Norton, 1996.
- Evju, Håkon. »Opprørske ytringer i opprørske tider. Johann Stuve, Malthe Conrad Bruun og trykkefrihetens grenser i Danmark-Norge på 1790-tallet«. *Arr Idéhistorisk tidsskrift* nr. 1 2022, 15–29.
- Fogtmann, Laurids, T. (ed.). *Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark, og Norge, udtogsvis udgivne i kronologisk Orden*, 6.1. København: Gyldendal, 1786.
- Freedman, Jeffrey. »Enlightenment and revolution«. James Raven (red.), *The Oxford illustrated history of the book*. Oxford: Oxford University Press, 2020, 221–252.
- Gløbe-Møller. *I kamp mod dumhed og hykleri. Om oplysningsmanden general W.H. von Schmeltau*. København: Museum Tusulanums Forlag, 2011.
- Gundersen, Trygve Riiser. *Haugianerne. Enevælde og undergrunn*. Oslo: Cappelen Damm, 2022.
- Hansen, Peter. *Den vollkommen erreichten Endzweck Gottes, in Wiederzurechtbringung Alles dessen, Was durch Adam in Suende, Todt, Hoelle und ewige Verdammniß gerahen, Wolte Aus denen goettlichen Eigenschaften sowol, als auch vielfaeltigen Oertern H. Schriftt, in Einfalt und Deutlichkeit vorstellen, Ein Liebhaber der Wahrheit; Und zwar Zu eines jeden fleißiger Pruefung. Deme beygefueget Ein Anhang aus sel. Hn. Gottfr. Arnolds Kirchen-und Ketzler-Historie, Von der Ketzermacherey*. Plön, 1733.
- Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen & Frederik Stjernfelt. *Grov Konfekt. Tre vilde år med trykkefrihed, 1770–73*. København: Gyldendal, 2020.
- Horstbøll, Henrik. »Anonymiteten, trykkefriheden og forfattercollens forandring i 1700-tallets Danmark«. *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms historia*, Lund: Lärdomshistoriska Samfundet, 2010, 147–161.
- Jakobsen, Jesper. *Uanstændige, utilidelige og unyttige skrifter. En undersøgelse af censuren i praksis 1746–1773*. Upubliceret Ph.d. afhandling, Københavns Universitet, Saxo-Instituttet.
- Jakobsen, Jesper. »Christian Gottlob Proft og de utiladelige Skrifter. Bogforbud i årene efter trykkefrihedsperioden«. *Fund og Forskning*, 51, 2012, 289–310.
- Jakobsen, Jesper, ». . . At I for saadant eder u-tilladelige forhold skal vorde anseet og straffet. . . Bogtrykkeren Johan Jørgen Høpfer mellem politimyndighed og akademisk censur i 1740'nes København«. Sofie Lene Bak et al (red.), *Kildekun: historiske &*

- kulturhistoriske studier. festskrift til John T. Lauridsen*, København: Museum Tusulanums Forlag, 165–183.
- Jakobsen, Jesper & Lars Cyril Nørgaard. »Changing practices of censorship: the faculty of theology at Copenhagen University, 1738–1770«. Johannes Ljungberg & Erik Sidenvall (red.), *Reason and orthodoxy. Religious Enlightenment in the eighteenth-century Nordic Countries*. Lund & Manchester: Lund University Press & Manchester University Press, udkommer 2023.
- Koch, Ludvig. »Bidrag til censurens historie under Fredrik V.«. (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 6:2, 1889, 67–94.
- Kongelig privilegerede Odense Adresse-Contoirs Efterretninger, 1777. Digital tilgængelig via Mediestream.dk: https://www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/avis/list/doms_newsnewspaperAuthority%3Auuid%3A414d444-c0bc-452e-9456-1d0f2add313b (tilgæet 30.05.2023).
- Langen, Ulrik. *Det sorteste hjerte. Historien om et dybt fald i enevældens København*. København: Politikens Forlag, 2012.
- Langen, Ulrik, Jonas Nordin & Frederik Stjernfelt. »Implementing Freedom of the Press in Eighteenth-Century Scandinavia: Perspectives on a Surprising Lack of Transnationalism«. Ruth Hemstad, Janicke S. Kaasa, Ellen Krefling & Aina Nøding (red.), *Literary Citizenship in Scandinavia. In the Long Eighteenth Century*. Woodbridge: the Boydell Press, 2023, 90–116.
- Lindstøl, Tallak. *Risør gennem 200 aar 1723–1923*. Lindstøls bokhandel, 1924.
- Ljungberg, Johannes. »Sabbath crimes in a city of Enlightenment: religious and commercial (dis)order in eighteenth-century Altona«. a *Reason and Orthodoxy. Religious Enlightenment in the Eighteenth-Century Nordic Countries* (Manchester, 2023).
- Maliks, Jakob. *Vilkår for offentlighed. Sensor, økonomi og transformasjonen af det offentlige rom i Danmark-Norge 1730–1770*. Upubliceret Ph.d. afhandling, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Institut for historie og klassiske fag, 2011.
- Maliks, Jakob. »Imprimatur i provinsen – Sensuren af det trykte ord uften for København 1737–1770«. Eivind Tjønneland (red.), *Kritikk for 1814: 1700-tallets politiske og litterære offentlighed*. Oslo: Dreyers Forlag, 2014, 78–102.
- Maliks, Jakob. »To Rule is to Communicate: The Absolutist System of Political Communication in Denmark-Norway 1660–1750«. Ellen Krefling, Aina Nøding & Mona Ringvej: *Eighteenth-Century Periodicals as Agents of Change*. Leiden: Brill, 2015, 134–152.
- Melton, James van Horn. *The Rise of the Public in Enlightenment Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Meusel, Johann Georg. *Lexikon der vom Jahr 1750 bis 1800 verstorbenen teutschen Schriftsteller* <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb10734002?page=154,155> (tilgæet 06.06.2023).
- Munck, Thomas. *Conflict and Enlightenment. Print and Political Culture in Europe, 1635–1795*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Nordin, Jonas. »Från uppfostrade undersåtar till upplysta medborgars. Censur och tryckfrihet från medeltiden till 1700-talet«. Bertil Wennberg & Kristina Örtengren (red.), *Fritt ord 250 år. Tryckfrihet och offentlighet i Sverige och Finland – ett levande arv från 1766*. Stockholm: Sveriges Riksdag, 2016, 25–58.

- Nyerup, Rasmus (udg.). *Luxdorphaniana eller Bidrag til den danske Litterairhistorie: udragne af Bolle Willum Luxdorps efterladte Samlinger*. København, 1791.
- Næss, Sveinung. »Paradox, ubestemt og uriktig! om sensuren av Willads Borchsenius' *Historisk Catechismus* i 1777«. *Arr Idéhistorisk tidsskrift* nr. 2 2023, 51–73.
- Pedersen. *Pietismens tid 1699–1746*, Hal Koch & Bjørn Kornerup (red.). *Den Danske Kirkes Historie*, bd. 5, København: Gyldendal, 1951, 11–229.
- Petersen, Morten. *Oplysningens gale hund: Niels Ditlev Riegels, oprører, kirkehader og kongeskænder, 1755–1802: en biografi*. København: Aschehoug, 2003.
- Pettegree, Andrew. *The Book in the Renaissance*. New Haven & London: Yale University Press, 2011.
- Reskripter ved Fogtmann 1766–1776*.
- Rian, Øystein. *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Roche, Daniel. »Censorship and the Publishing Industry«. Robert Darnton et al. (red.), *Revolution in Print: The Press in France 1775–1800*. Berkeley: University of California Press, 1989, 3–26.
- Rønning, F. *Litteraturhistoriske Levnedsskildringer*. København: Gad, 1898. <https://www.kb.dk/e-mat/dod/130023568595-bw.pdf>.
- Secher, V.A. *Kong Christian den femtis danske lov*. København: Gads Forlag, 1929.
- Seip, Jens Arup. »Teorien om det opinionsstyrte enevælde«. *Historisk Tidsskrift*, 1958, 397–463.
- Using, Henrich. *Kirkeforfatningen i de Kongelige danske Stater, med dens vigtigste Fordele og Mangler samt muelige Forbedringer*, 1. del. Sorø: J. Lindgrens Enke, 1786.
- Weduwen, Arthur & Barnaby Cullen. »A Nordic Press. The Development of Printing in Scandinavia and the Baltic States before 1700 from a European Perspective«. *Mémoires du livre / Studies in Book Culture*, Vol. 13, Nr. 1, 2022, 1–30.
- Woodmansee, Martha. »The genius and the copyright: Economic and legal conditions of the emergence of the author«. *Eighteenth-century studies*, 17.4., 1984, 425–448.

Arkivmaterialer (Rigsarkivet i København)

- Danske Kancelli (DK), Koncepter og indlæg til brevbøger, 1773–1799 (F42).
- Danske Kancelli, Indlæg til sjællandske tegnelser, 1773 (F12).
- Generalkirkeinspektionskollegiet, Deliberation, koncepter og ekstrakter 1763–1779 (F4-4-3).
- Københavns Universitet, Konsistorium, Konsistoriums kopbøger, 1538–1882 (1213).